

Patryk Zarzeczny

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Polska
patryk.zarzeczny@priest.com
ORCID: 0000-0002-2679-5329

Kościół, rodzina i państwo w myśli błogostawionego „heretyka” Antonia Rosminiego¹

Church, Family and State in the Thoughts
of the Blessed “Heretic” Antonio Rosmini

ABSTRACT: The article presents the thought of blessed Antonio Rosmini, who claimed that the community between people and God is based on a universal being, while the social bond is constituted by the communion of goods. Moreover, for the community to exist it is essential to establish intellectual and moral ties and have the common good as its purpose. The author discusses three communities whose basis is the metaphysical perception of a person, and which are crucial for the full development of the person. Priority in this regard is given to the Church, which is the most complete society. In the Church, humanity finds refinement and elevation. As a result of the research, it was found that Rosmini is a supporter of cooperation between the Church, the state and other social factors. The second community presented in the article is the family perceived in the light of natural law. It consists of a conjugal community, which reaches its fullness through the sharing of all goods, and a parental one, thanks to which the conjugal community obtains a new relationship. The author shows that, according to Rosmini, the third necessary community – civic – is not born in a spontaneous and natural way, and its subject is not the rights of the person, but the way they are regulated. It performs a subsidiary function for other communities.

KEYWORDS: Antonio Rosmini, Church, family, state, society, personalism, person

ABSTRAKT: W artykule zaprezentowano myśl bł. Antonia Rosminiego, w której podstawą wspólnoty między ludźmi i z Bogiem jest byt uniwersalny. Więź społeczną konstituują natomiast wspólnota dóbr. By zaistniała społeczność, konieczne są więzi intelektualne i moralne. Celem istnienia społeczności jest dobro wspólne.

¹ Artykuł stanowi część pracy magisterskiej autora *Personalistyczna wizja osoby w filozofii Antonia Rosminiego* (2017). Tekst został zrewidowany i poprawiony.

Autor omawia kolejno trzy społeczności, których podstawę stanowi osoba ujmowana metafizycznie i które konieczne są do pełnego rozwoju osoby. Pierwszeństwo w tym względzie przyznano Kościołowi, który jest społecznością najbardziej kompletną. W niej ludzkość znajduje udoskonalenie i podniesienie. Stwierdzono, że Rosmini jest zwolennikiem współpracy między Kościołem, państwem i pozostałymi czynnikami społecznymi. Drugą przedstawioną w artykule społecznością jest rodzina postrzegana w świetle prawa naturalnego. Składa się ona ze społeczności koniugalnej, która osiąga pełnię przez uwspólnienie wszystkich dóbr, oraz parentalnej, dzięki której społeczność małżeńska uzyskuje nową relację. Autor wykazuje, że według Rosminiego trzecia społeczność konieczna – obywatelska – nie rodzi się w sposób spontaniczny i naturalny, a jej przedmiotem nie są uprawnienia osoby, lecz sposób ich regulacji. Pełni ona wobec innych społeczności funkcję subsydiarną.

SŁOWA KLUCZOWE: Antonio Rosmini, Kościół, rodzina, państwo, społeczność, personalizm, osoba

Wstęp

Błogosławiony Antonio Rosmini (1797–1855) przez niektórych nazywany jest błogosławionym heretykiem². Czterdzieści twierdzeń wyjętych z jego dzieł zostało oficjalnie potępionych przez Kongregację Świętej Inkwizycji dekretem *Post obitum* z 1887 roku. Pozytywnie natomiast wypowiedali się na temat Rosminiego papieże Paweł VI i Jan Paweł II³. Drugi z nich nawet wylicza Rosminiego pośród myślicieli, których śmiałe poszukiwania stanowiły przejaw owocnej relacji między filozofią a słowem Bożym⁴. W 2001 roku Kongregacja Nauki Wiary po ponownym zbadaniu sprawy Rosminiego dokonała jego rehabilitacji. Jest to jedyny przypadek w historii Kościoła, kiedy zostało uchylone potępienie doktrynalne. Aktu tego dokonał kard. Joseph Ratzinger – ówczesny prefekt wspomnianej Kongregacji, który jako Benedykt XVI w 2007 roku podpisał dekret o beatyfikacji Rosminiego.

Czas życia i działania Rosminiego to okres bardzo burzliwy w historii Kościoła. Wystarczy wspomnieć zajęcie Rzymu przez wojska francuskie (1798),

² Zob. R. Skrzypczak, *Błogosławiony „heretyk” – bł. Antonio Rosmini-Serbaty*, <https://kosciol.wiara.pl/doc/490693.Błogosławiony-heretyk-bl-Antonio-Rosmini-Serbaty> [dostęp: 9.02.2023].

³ Zob. Paweł VI, Rozważania przed modlitwą Anioł Pański, 30 listopada 1969; Paweł VI, Audiencja dla siostr rosminianek, 12 stycznia 1972; Paweł VI, Audiencja ogólna, 9 sierpnia 1972; Paweł VI, Audiencja ogólna, 15 maja 1974; Jan Paweł II, Przemówienie do Zgromadzenia Synów Miłości, 8 maja 1982; Jan Paweł II, Przemówienie do kapłanów Instytutu Miłości, 10 listopada 1988.

⁴ Zob. Jan Paweł II, *Fides et ratio*, nr 74.

uprowadzenie i uwięzienie Piusa VI, ogłoszenie przez Dyrektoriat końca Kościoła katolickiego i likwidację Kurii Rzymskiej⁵, wprowadzenie w Państwie Kościelnym ścisłej cenzury czy atmosferę policyjną za pontyfikatu Leona XII (1823–1829), ogromne zadłużenie, zacofanie i bunty na tle ekonomicznym i politycznym, znikome zaangażowanie głowy Kościoła w teologię, tłumienie dążeń niepodległościowych (w tym polskich) za Grzegorza XVI (1831–1846)⁶, rozprzestrzenianie się myśli Marksa i Engelsa oraz upadek Państwa Kościelnego w czasach Piusa IX (1846–1878)⁷. Kościół znalazł się w głębokim kryzysie, który zmuszał do zadawania pytań: jak w nowej rzeczywistości rozumieć Kościół? Czym on w istocie jest? Czym jest państwo? Dokąd sięgają jego prerogatywy? Jak w takim kontekście postrzegać osobę i jej najbliższych?

Antonio Rosmini podjął się próby udzielenia odpowiedzi z perspektywy doktryny chrześcijańskiej, czyniąc osobę⁸ kluczem interpretacyjnym i jądrem swojej filozofii i teologii. Jako pierwszy zbudował wokół pojęcia osoby spójny system myślowy, dlatego Robert Skrzypczak nazywa go ojcem personalizmu europejskiego⁹. Niniejsze opracowanie ma za zadanie przybliżyć odpowiedzi, jakich na wyżej postawione pytania udzielił XIX-wieczny myśliciel.

Również obecny czas nacechowany jest zachwianiem rozumienia Kościoła, rodziny i państwa, dlatego szczególnie istotną jest troska o właściwe pojmowanie genezy, natury, zadań i praw przynależnych tym społecznościom. Ogromną pomocą może okazać się myśl Rosminiego, która sięga do samych podstaw, znajdując silne ugruntowanie w ontologii, a także wspiera jednostkę w urzeczywistnianiu się i rozwoju jako osoba w społeczności.

Jeszcze do niedawna zainteresowanie dorobkiem Rosminiego na gruncie polskim było niskie. Obecnie jego myśl przeżywa swoisty renesans. Włoski badacz Michele F. Sciacca określił jego twórczość mianem *summa totius christianitatis*, a były włoski prezydent Francesco Cossiga stawiał go w jednym rzędzie z pierwszymi Ojcami Kościoła przez wzgląd na rozległą wiedzę, rzetelność, gorliwość pasterską i świętość sięgające granic ludzkich możliwości¹⁰. Badaniem i popularyzacją myśli Rosminiego zajmuje się Międzynarodowy Ośrodek Studiów

⁵ Zob. M. Chaberek, *Papieże wobec problemów teologicznych XIX wieku*, Lublin 2009, s. 30–36.

⁶ Zob. M. Chaberek, *Papieże wobec problemów...*, dz. cyt., s. 48–49.

⁷ Zob. M. Chaberek, *Papieże wobec problemów...*, dz. cyt., s. 79–98.

⁸ Na temat osoby u Rosminiego zob. P. Zarzeczny, *Osoba w filozofii Antonia Rosminiego*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 19/2 (2020), s. 156–166.

⁹ Zob. R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia osoby bł. Antonia Rosminiego, ojca personalizmu europejskiego*, Kraków 2013.

¹⁰ Zob. R. Skrzypczak, *Pomiędzy Chrystusem a Antychrystem*, Kraków 2010, s. 9.

Rosminiańskich w Stresie oraz Katedra Antonia Rosminiego na Lugańskim Wydziale Teologicznym. Wśród czołowych włoskich specjalistów w podjętym w artykule zagadnieniu wymienić należy Michele'a Dossiego, Nunzio Galantino, Giancarlo Grandisa i Umberto Muratore'a. Godne docenienia są wysiłki wspomnianego Skrzypczaka na rzecz szerszego zainteresowania postacią Rosminiego w Polsce, opracowania Pawła Borkowskiego, który specjalizuje się w rosminiańskiej filozofii społeczno-politycznej, oraz Krzysztofa Wroczyńskiego z zakresu filozofii prawa. Warto zauważyć badania Marka Kity, który w książce *Logos większy niż ratio* zestawił spirytualizm Rosminiego z rosyjską myślą religijną i, co szczególnie istotne, zajął się ortodoksyjnością ontologizmu Rosminiego na gruncie kościelnym i jego powiązań z wielkimi tradycjami teologicznymi.

Ontologiczne podstawy społeczności

Znaczącą część twórczości Rosmini poświęcił zagadnieniu społeczności. Głównym motywem, który pobudził Włocha do pracy na polu filozofii polityki, było jego oddanie Kościołowi, bowiem wiek XIX stanowił okres bardzo burzliwy – młode ruchy liberalne sprawiały, że chwiały się dotychczasowy porządek. Kościół był wypierany z wielu obszarów życia społecznego i tracił dotychczas posiadane prerogatywy¹¹. W XIX wieku rodził się już socjalizm i teorie liberalistyczne. Elementy te dostrzegał Rosmini i widział w nich zagrożenie nie tylko dla porządku społecznego, ale i dla samego człowieka. Wskazać należy na fałszywe ideologie, nadużycia prawne i ustrojowe, wyzysk robotników, łamanie praw człowieka, partykularyzm ugrupowań politycznych oraz ingerowanie państw w wewnętrzne sprawy Kościoła. Celem Rosminiego było wypracowanie zdrowej doktryny prawnej, politycznej i społecznej, by przez to móc włączyć się w budowanie nowego porządku w Europie w duchu chrześcijańskim¹².

Z wyżej wymienionym celem kłóci się jednak fakt, że Rosmini w swojej myśli politycznej prawie nie zajął się kwestią stosunków między społecznościami

¹¹ Zob. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, Warszawa 1991, s. 75–78.

¹² Zob. P. Borkowski, *Glosa o Antoniu Rosminim*, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 14/1 (2004), s. 144–145. Na temat genezy i źródeł doktrynalnych odnoszących się do zagadnienia społeczności u Rosminiego zob. F. Traniello, *Società religiosa e società politica in Antonio Rosmini*, Bologna 1964, s. 19–60. Na temat stosunku Rosminiego do współczesnych mu nurtów zob. P. Borkowski, *Filozofia społeczno-polityczna Antonia Rosminiego na tle historycznym i systemowym*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 121–128; P. Borkowski, *Podstawowe normy społeczno-polityczne w systemie filozoficznym Antonia Rosminiego*, Warszawa 2009, s. 25–32.

obywatelskimi, czyli państwami. Relacje te były przez Rosminiego rozpatrywane wyłącznie marginalnie, toteż nie wypracował on spójnej, całościowej doktryny dotyczącej tego zagadnienia¹³. Jest to cecha odróżniająca Rosminiego od innych nowożytnych filozofów prawa. Michał Barański wskazuje jako przyczynę tego stanu rzeczy radykalny, choć konsekwentny kontraktualizm Rosminiego¹⁴, zaś Borkowski, powołując się na *Filosofia del diritto*, wskazuje na dwa inne powody – spekulatywny i historyczny. Pierwszy opiera się na tezie, że prawo międzynarodowe jest prawem indywidualnym zastosowanym do podmiotów zbiorowych, wobec czego opracowanie teorii prawa prywatnego jest wystarczające. Drugi argument stanowi stwierdzenie, że prawo narodów zostało dostatecznie opracowane przez innych myślicieli, zaś wiele problemów znalazło już swoje rozwiązanie praktyczne i dalsza refleksja w dziedzinie prawa międzynarodowego dotyczyć może wyłącznie niektórych zagadnień szczegółowych¹⁵.

Chcąc przyjrzeć się Rosminiego koncepcji społeczności, należy rozpocząć od tego, co najbardziej pierwotne i uniwersalne. Początku człowieka jako istoty społecznej dopatrzeć się można w bycie idealnym, który jest przez podmiot odróżniany od siebie samego i ujmowany jako „inny”. Byt idealny¹⁶ jest jeden dla wszystkich ludzi, toteż jest czynnikiem, który ich jednoczy, konstytuuje jako inteligentnych i prezentuje się woli jako prawda, dobro i szczęście, do którego należy dążyć.

To, co wspólne dla wszystkich bytów, a więc istnienie, sprawia, że jednostki uczestniczą przez naturę we wspólnocie bytowej – uniwersalnej. Pierwszymi więziami tej społeczności są prawda, cnota i szczęście. Przez nie to konkretnie urzeczywistniana jest jedność i one konstytuują związek inteligencji ludzkich¹⁷. Dążność wszystkich osób, każdej w swojej indywidualności, do trzech wyżej wymienionych wartości (dóbr), które wewnątrznie doskonala, jednoczy te osoby w społeczność niewidzialną, wewnętrzną (społeczność duchową). Społeczności tej odpowiada – jako jej reprezentacja, efekt i strona materialna – społeczność widzialna i zewnętrzna (społeczność cielesna)¹⁸.

¹³ Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny, Kościoła i stowarzyszeń. Wzajemne stosunki społeczności ludzkich według Antonia Rosminiego*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 162.

¹⁴ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja prawa*, Warszawa 2016, s. 109.

¹⁵ Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 162.

¹⁶ Byt ten jest boski, ale nie jest Bogiem. Rosmini nazywa go „jedynym boskim abstraktem”. Por. A. Rosmini, *Teosofia*, vol. 2, eds. M.A. Raschini, P.P. Ottonello, Roma 1998, s. 271.

¹⁷ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini. Il discorso sull'uomo*, Roma 1989, s. 51.

¹⁸ Zob. L. Turiello, *Persona e società civile nel pensiero di Rosmini*, Roma 1982, s. 58.

Wspólny byt transcenduje człowieka, ponieważ ma jakości, które nie mogą pochodzić od podmiotu skończonego. Z drugiej jednak strony idealny charakter bytu uniwersalnego sprawia, że nie może on istnieć autonomicznie, a tylko może być myślany przez realnie istniejący umysł. Byt ten jawi się jako boski przez posiadane przez niego jakości (nieskończoność, obiektywność) i wskazuje na „Innego” koniecznego dla jego istnienia – Boga¹⁹. Przez to byt uniwersalny, będący sprawcą wspólnoty między ludźmi²⁰, jest także sprawcą ich wspólnoty z Bogiem²¹. Bóg stanowi zatem najbardziej podstawowy fundament ludzkiej społeczności uniwersalnej oraz społeczności Bosko-ludzkiej²².

Rosmini twierdzi, że „najprostsze i najbardziej powszechne relacje człowieka z rzeczami i z osobami redukują się do relacji między środkami a celami. W stosunku do człowieka rzeczy są środkami, zaś osoby w stosunku do człowieka są celami”²³. Relacjom do środków i celów odpowiadają w rzeczywistości więzi. Więzią łączącą człowieka z rzeczami, które wykorzystywane są jako środki do celu człowieka, jest własność. Człowiek tworzy więzi także z osobami, lecz w sposób zupełnie inny. Nie łączy ich ze sobą tak, by zrobić z nich użytek, ponieważ w takim przypadku nie byłyby one odróżnione od rzeczy, lecz jednoczy je ze sobą, tworząc grupę, z którą może cieszyć się korzyściami osiąganymi za pomocą rzeczy. Wspólnota dóbr jest zatem tym, co konstytuuje więź społeczną²⁴.

Przypadkowej grupy osób nie można zatem według Rosminiego nazwać społecznością. By zaistniała społeczność, konieczne są więzi intelektualne i moralne²⁵. Pamiętać jednak należy, że „żaden człowiek nie włącza nigdy całego siebie w społeczność, którą zawiązuje ze swoimi bliźnimi”²⁶. Osoby w społeczności muszą dążyć do tego samego celu oraz posiadać świadomość i wolę wspólnego działania dla osiągnięcia go. Celem tym jest dobro społeczne, prawdziwie wspólne, w którym każdy pojedynczy członek społeczności może uczestniczyć, nie zaś czysta suma dóbr indywidualnych²⁷.

¹⁹ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 56–58.

²⁰ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 61–62.

²¹ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 58–60.

²² Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 51.

²³ A. Rosmini, *La società ed il suo fine*, [w:] *Filosofia della politica*, ed. M. D’Addio, Milano 1972, s. 133.

²⁴ Zob. A. Rosmini, *La società ed il suo fine*, dz. cyt., s. 134.

²⁵ Zob. L. Turiello, *Persona e società civile...*, dz. cyt., s. 59.

²⁶ A. Rosmini, *La società ed il suo fine*, dz. cyt., s. 168.

²⁷ Zob. L. Turiello, *Persona e società civile...*, dz. cyt., s. 59. Jest to tzw. uniwersalne prawo społeczne. Więcej o nim zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 91–100.

Chodzi tutaj przede wszystkim o prawdziwe dobro ludzkie²⁸, czyli takie, które jest spełnieniem potrzeb i dążeń podmiotu społeczności – osoby. Dobro stanowi dostateczną i ostateczną rację tworzenia i utrzymywania wspólnoty, jaką jest społeczność²⁹. Dobro ludzkie, jako ostateczny cel społeczności, jednostki osiągają poprzez dobro wspólne, które Rosmini ujmuje jako „całokształt uwarunkowań – dóbr materialnych, praw, relacji społecznych i administracyjnych itd.”³⁰.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na fakt, że u Rosminiego podstawę społeczności stanowi osoba pojmowana metafizycznie. Osoba nie ma zatem służyć wspólnocie, lecz to wspólnota ma służyć osobie, ponieważ ta zawsze pozostaje celem samym w sobie³¹, gdyż „wszystko, co istnieje, albo jest osobą, albo przynależy do osoby”³². Ma to ogromne znaczenie zarówno na polu teoretycznym, jak i praktycznym, ponieważ dobro lub zło polityki dotyczy zawsze osoby³³. Jako cel życia ludzkiego Rosmini wskazywał spełnienie osoby ludzkiej, czyli szczęście, które obejmuje człowieka w jego integralności. Elementem dominującym w rozumieniu szczęścia jest tu jednak pierwiastek duchowy – intelektualny i moralny. Ze względu na to, że szczęście ma wymiar przede wszystkim duchowy, nikt, a więc także społeczność, nie może jednostki zastąpić w osiągnięciu i utrzymaniu go. Przytoczone tutaj twierdzenia pozwalają określić etykę społeczną i filozofię polityczną Rosminiego jako personalistyczną³⁴.

Personalizm Rosminiego ujawnia się ponadto w podejmowanym przez niego zagadnieniu relacji między prawami indywidualnymi a społecznością. Społeczność, czyli osoba kolektywna, u Rosminiego nie ma większych praw od osoby indywidualnej. Jeśli jakaś społeczność, realizując swoje uprawnienia w sposób wolny, poświęcałaby osoby indywidualne, to byłaby społecznością despotyczną, w której osoba została usunięta z pola widzenia, wchłonięta przez grupę oraz anulowana w momencie wejścia w skład ciała społeczności. Osoba, według

²⁸ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 129.

²⁹ Zob. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia polityki*, [w:] A. Rosmini, *Łączna przyczyna trwania bądź upadku społeczności ludzkich wraz z Przedmową do dzieł politycznych*, tłum. P. Borkowski, Warszawa–Lublin 2001, s. 57.

³⁰ P. Borkowski, *Dobro wspólne jako różnica dobra i zła. O realizmie politycznym na przykładzie Antonia Rosminiego*, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 16/3 (2006), s. 476; zob. także s. 475–488 na temat dobra wspólnego w doktrynie Rosminiego.

³¹ Zob. A. Rosmini, *Filosofia del diritto*, vol. 1, ed. R. Orecchia, Padova 1967, s. 176.

³² M.F. Sciacca, *Interpretazioni Rosminiane*, Milano 1971, s. 295.

³³ Zob. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia...*, dz. cyt., s. 58.

³⁴ Zob. P. Borkowski, *Glosa...*, dz. cyt., s. 145–146. Więcej o tym personalizmie zob. P. Armellini, *Rosmini politico e la storiografia del Novecento*, Roma 2008, s. 156–161.

Rosminiego, wchodząc do jakiejś społeczności, zyskuje jedną relację więcej, i to nie społeczność sprawia, że osoba indywidualna jest podmiotem praw³⁵.

Rosmini swoją koncepcję osoby formułował na gruncie metafizyki. Na nim też zasadza się jego spojrzenie na społeczność, bowiem uważał, że

w każdej społeczności musi być coś, przez co ta społeczność istnieje, oraz coś innego, przez co się ona rozwija i dopełnia. Jest więc oczywiste, że kiedy zabraknie w niej tego *czegoś*, na czym się opiera, społeczność nieuchronnie musi upaść [...]. Jeżeli trwa to, co ją podtrzymuje, musi przetrwać i ona sama, choćby była pozbawiona elementów drugorzędnych i wszystkich przypadłościowych ulepszeń³⁶.

Ujęcie to wskazuje na zastosowanie przy spojrzeniu na społeczność Arystotelesowego rozróżnienia na substancję i przypadłość. Rosmini nadał im jednak znaczenie związane ze strukturą świata, poznania i ludzkiego postępowania, czyli bliższe myśli Platona. I rzeczywiście, myśl społeczną Rosminiego pomimo różnic cechuje platoński schemat myślenia o społeczności, wzbogacony o liczne odniesienia do Biblii. Fakt ten sprawia, że propozycja teoretyczna Rosminiego stanowi chrześcijańskie rozwinięcie linii myślowej Platona. Substancją jest w społeczności zespół elementów istotnych, życiodajnych, zaś przypadłościami są elementy drugorzędne³⁷.

W Rosminiańskiej koncepcji społeczności widoczne są powiązania z filozofią klasyczną, a także zamiłowanie do podejścia metafizycznego. Uniwersalna wspólnota bytowa dzięki bytowi idealnemu sprawia, że możliwa jest także wspólnota z innymi osobami ludzkimi oraz z Bogiem. Społeczność nie jest tutaj przypadkową zbiorowością jednostkowych osób na określonej przestrzeni, lecz konstytuują ją więzi intelektualne i moralne. Urzeczywistnia się ona we współdziałaniu osób dla osiągnięcia celu – dobra wspólnego. Podstawą społeczności jest wpisana w naturę osoby relacyjność, zaś prymat osoby względem społeczności pozwala uniknąć kolektywizmu. Tak zarysowany obraz społeczności jest typowo personalistyczny i pozwala uniknąć niebezpiecznych skrajności.

³⁵ Zob. L. Turiello, *Persona e società civile...*, dz. cyt., s. 53–54.

³⁶ A. Rosmini, *Łączna przyczyna...*, dz. cyt., s. 89.

³⁷ Zob. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia...*, dz. cyt., s. 59–60. Por. P. Borkowski, *Trwanie i upadek państw. Cykl życia społeczności politycznych według Antonia Rosminiego*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 38/1 (2002), s. 100.

Spółeczność jako gwarant rozwoju osoby

Rosmini uważał, że najważniejsze funkcje w rozwoju i doskonaleniu człowieka pełnią trzy społeczności: Kościół³⁸, rodzina i państwo³⁹. Role te są na tyle doniosłe, że społeczności te okazują się konieczne zarówno dla życia i rozwoju jednostki, jak i całej ludzkości⁴⁰. Są one niezbędne dla pełnego rozwoju osoby⁴¹.

Kościół

Pierwszą ze społeczności koniecznych jest Kościół. W pierwszeństwie tym możemy wyróżnić dwa aspekty – chronologiczny i genetyczny. Aspekty te odnoszą się tak do Kościoła, jak i rodziny⁴², lecz Kościołowi należy się szczególne pierwszeństwo, ze względu na to, że jako naturalna społeczność teokratyczna stanowi podstawę każdej innej społeczności⁴³. Za Barańskim wyróżnić można jeszcze aspekt teleologiczny. W filozofii Rosminiego Kościół ma pierwszeństwo także przez to, że jego cel jest pozaziemski, a więc wyższy od celu społeczności politycznej, a nawet rodzinnej, gdyż te ostatnie są społecznościami doczesnymi⁴⁴.

W tym miejscu wydaje się konieczne objaśnienie stosowanej przez Rosminiego nomenklatury, ponieważ określenia „społeczność teokratyczna” i „Kościół” stosowane są zamiennie, choć ich powszechnie rozumiane znaczenia nie są synonimiczne. Rosmini używając określenia „teokracja”, nigdy nie ma na myśli formy ustrojowej; rozumie je w znaczeniu etymologicznym jako powszechną społeczność ludzkości żyjącej pod rządami Bożej Opatrzności⁴⁵. Społeczność teokratyczna w tym rozumieniu jest naturalną postacią załączkową, a dochodzi ona do pełni przez wspólnotę ludzkości z Bogiem, która to wspólnota zapewniana jest przez Kościół katolicki. W swoim wymiarze hierarchicznym,

³⁸ Na obecnym etapie nazwą właściwszą byłaby społeczność teokratyczna. Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 162

³⁹ Zob. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia...*, dz. cyt., s. 59. Społeczności te zostaną omówione w podanej tutaj kolejności, ponieważ takie jest ich uporządkowanie hierarchiczne. Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 164.

⁴⁰ Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 162.

⁴¹ Zob. P. Borkowski, *Glosa...*, dz. cyt., s. 146.

⁴² Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 164.

⁴³ Zob. M. Colucci, *Czy istnieje Rosminiańska teologia polityczna?*, *Człowiek w Kulturze* 18 (2006), s. 144; U. Muratore, *Conoscere Rosmini. Vita, pensiero, spiritualità*, Stresa 2002, s. 123–124.

⁴⁴ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 100.

⁴⁵ Zob. A. Rosmini, *Della Divina Provvidenza*, Domodossola 1932.

instytucjonalnym i administracyjnym Kościół jest doczesną formą społeczności teokratycznej, którą cechują niewidzialność i nadprzyrodzoność⁴⁶.

Rosmini podaje następującą definicję:

Spółeczność teokratyczna doskonała, czyli Kościół Jezusa Chrystusa, nie jest niczym innym jak społecznością naturalną rodzaju ludzkiego podniesioną w niektórych ludziach do porządku nadprzyrodzonego i zwróconą ku swojemu ostatecznemu spełnieniu i swojej pełnej realizacji⁴⁷.

Rosmini stwierdza zatem wprost, że społeczność teokratyczna to Kościół Chrystusa. Nie mniej interesująca jest druga część tej definicji, ponieważ według niej zachodzi pewien rozbrat znaczeniowy pomiędzy społecznością rodzaju ludzkiego a Kościołem. Jest on zbliżony do różnicy między bytem a Bytem. Byt w człowieku prezentuje się jako nieokreślony i jeden, w Bogu zaś jako sam Bóg. Tak też w przypadku społeczności teokratycznej w porządku naturalnym jest ona ludzka, zaś w porządku nadnaturalnym – boska. Społeczność teokratyczna jest boska, lecz jedynie częściowo – ze względu na działanie niektórych tylko osób. Osoby te poprzez łaskę⁴⁸ działają na rzecz swojej realizacji, spełnienia⁴⁹.

Ważne jest tutaj jasne rozgraniczenie, na którym zależało Rosminiemu. Społecznością teokratyczną naturalną jest Kościół pielgrzymujący i należy go odróżniać od Kościoła powszechnego będącego społecznością teokratyczną nadnaturalną. Pierwsza z nich jest społecznością widzialną i stanowi reprezentację niewidzialnej społeczności dusz. Społeczność niewidzialna ma szerszy zakres i obejmuje także tych, którzy nie są złączeni z ciałem⁵⁰ Kościoła, ale tylko z jego duchem⁵¹.

⁴⁶ Zob. P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 161. Można tutaj dostrzec pewną analogię do Wcielenia. Kościół obecny w czasie to Kościół wcielony. Obecność Kościoła w świecie ma charakter transcendentálny i obecność ta jest rodzajem odkupieńczego wcielenia się Chrystusa w kontekst społeczny wiary. Por. R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 224–225.

⁴⁷ A. Rosmini, *Filosofia del diritto*, dz. cyt., s. 848–849.

⁴⁸ Na temat rozumienia przez Rosminiego łaski i jej działania zob. G. Grandis, *Il fastigio dell'umana natura: Libertà e Grazia nel pensiero di Antonio Rosmini*, [w:] *Rosmini e Gioberti. Pensatori europei*, eds. G. Beschin, L. Cristellon, Brescia 2003, s. 288–294.

⁴⁹ Zob. A. Baggio, *Incivilimento e storia filosofica nel pensiero di Antonio Rosmini*, Trento 2015, s. 265.

⁵⁰ Antonio Rosmini jest jednym z pierwszych teologów, którzy podjęli temat figury mistycznego ciała Chrystusa w eklezjologii. R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 228–236. Więcej na temat eklezjologii Rosminiego zob. G. Campanini, *Antonio Rosmini fra politica ed ecclesiologia*, Bologna 2006.

⁵¹ Zob. M. Colucci, *Czy istnieje Rosminiańska teologia...*, dz. cyt., s. 144–145.

W Kościele, jako społeczności boskiej i ludzkiej zarazem, wyróżnić można trzy główne cechy: jedność, powszechność i sprawiedliwość. Cechy takie można również zaobserwować w społeczności całego rodzaju ludzkiego – obecne są w niej jak szkic, który wypełnienie kolorem znajduje w Kościele. Społeczność teokratyczna jest zatem jak obraz realizowany przez społeczność rodzaju ludzkiego⁵².

Społeczność teokratyczna rządzi się także własnymi prawami. Warto wskazać, że Rosmini wyróżnił pięć wrodzonych praw Kościoła: prawo do istnienia, prawo do bycia uznanym, prawo do wolności, prawo do propagandy (rozumianej niepejoratywnie) oraz prawo do własności⁵³.

Kościół w myśli Rosminiego jest społecznością najbardziej kompletną, w której każda osoba obdarzona łaską lub objawieniem Boga może dać wyraz swoim nowo nabytym dyspozycjom. W Kościele ludzkość znajduje udoskonalenie i podniesienie⁵⁴. Nie może on ze swojej natury szkodzić ani jednostce, ani jakiegokolwiek różnej od niego społeczności, ponieważ ma obowiązek nauczania prawdy, promowania cnoty i stwarzania szczęścia⁵⁵.

Wyżej wymienione dobra – prawda, cnota i szczęście są wspólne dla wszystkich ludzi. Bóg posiada te dobra w stopniu najwyższym, ponieważ jest On jednocześnie Prawdą, Zasadą istnienia i Dobrem absolutnym. To w Nim konstytuuje się ostateczny cel każdego człowieka i komunikuje On ludziom Dobro, którym jest On sam. Nabywa w ten sposób władzę nad uprawnieniami, które uzewnętrzniają się w prawach pozytywnych, rządach, komunikowaniu siebie i posyłaniu sług, którzy wyrażają Jego wolę⁵⁶.

Mogą jednak niekiedy ujawniać się dewiacje, hipokryzja, niewierność i nadużycia ludzi Kościoła, czemu Rosmini dał wyraz w jednym ze swoich dzieł zatytułowanym *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa*⁵⁷. Wskazuje w nim na

⁵² Zob. A. Baggio, *Incivilimento e storia filosofica...*, dz. cyt., s. 265–266. U Rosminiego niekiedy trudne okazuje się dokonanie rozgraniczenia na filozofię i teologię. Sam Rosmini wspólną perspektywę teologiczno-filozoficzną nazywał teozofią, której jednak bliżej było do teologii. Por. G. Lorizio, *Attualità e inattualità del pensiero teologico di Antonio Rosmini*, [w:] *Una profezia per la Chiesa: Antonio Rosmini verso il Vaticano II*, serie: *Teorie* 6, ed. U. Muratore, Firenze 2009, s. 66.

⁵³ Zob. R. Fastigi, *Rosmini's understanding of rights in the church, the family, and the civil society*, „Ave Maria Law Review” 10/2 (2012), s. 266.

⁵⁴ Zob. A. Rosmini, *Filosofia del diritto*, dz. cyt., s. 254.

⁵⁵ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 60.

⁵⁶ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 124.

⁵⁷ Dzieło to zostało potępione w 1849 roku przez Kongregację Indeksu Ksiąg Zakazanych z powodów politycznych. Potępienie to zostało jednak odwołane 1854 roku po dokładniejszym zbadaniu sprawy. P. Borkowski, *Glosa...*, dz. cyt., s. 147. *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa* okazało się dziełem profetycznym, bowiem znalazło odzwierciedlenie w reformie

największe bolączki współczesnego mu Kościoła, odnosząc je do pięciu ran Chrystusa: 1) lewa dłoń – podział pomiędzy duchowieństwem a wiernymi świeckimi w liturgii; 2) prawa dłoń – niedostateczne przygotowanie duchownych; 3) bok – brak jedności między biskupami; 4) prawa stopa – prawo do nominowania odebrane księżom i wiernym a uzurpowane przez siły polityczne; 5) lewa stopa – zniewolenie dobrami kościelnymi⁵⁸.

Zagadnieniem dominującym w *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa* jest relacja pomiędzy Kościołem a wolnością, ponieważ Kościół nie może istnieć bez wolności⁵⁹. Drugą cechą charakterystyczną jest widziana przez Rosminiego konieczność powrotu do chrześcijaństwa pierwotnego, które przedstawiał niemal jako ideał⁶⁰. Rosmini bowiem, odwołując się do Machiavellego, uważał, że każda społeczność „aby przetrwać, musi często powracać do swego początku”, i dotyczy to także Kościoła⁶¹.

Ważnym elementem doktryny Rosminiego na temat Kościoła jest wskazanie, że tak jak jednostka jest jedna w swojej wielorakości, tak też nie można optować za separacją między Kościołem a czynnikami społecznymi innego rodzaju⁶². Rosmini jest zwolennikiem harmonijnej współpracy między Kościołem, państwem i pozostałymi czynnikami społecznymi, również służącymi człowiekowi⁶³. Współpraca ta ma dążyć do doskonalenia tak pojedynczej osoby, jak i odpowiednich społeczności konstytuujących się wokół człowieka⁶⁴.

Pierwsza w różnych aspektach społeczność, obecna w doczesności, a także ją transcendująca, jest wspólnotą ludzi z Bogiem – wspólnotą osób zapewnianą przez Kościół katolicki. Stanowi ona widzialną reprezentację Kościoła powszechnego, który jest pojęciem szerszym. Docenić należy wkład Rosminiego

II Soboru Watykańskiego. Zob. C. Riva, *Prefazione*, [w:] A. Rosmini, *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa*, ed. G. Picenardi, Stresa 2008, s. II–III.

⁵⁸ Zob. R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 256, 262, 269, 278, 285. Wprowadzenie w zagadnienie i bardziej szczegółowe omówienie tych ran zob. N. Galantino, *Pięć ran Kościoła Świętego – historia, utopia, prorocтво*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 61–79; R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 255–293; R. Skrzypczak, *Pomiędzy Chrystusem a Antychrystem*, Kraków 2010, s. 15–25.

⁵⁹ Zob. M. Dossi, *Il santo proibito. La vita e il pensiero di Antonio Rosmini*, Trento 2007, s. 127.

⁶⁰ Zob. R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 256.

⁶¹ A. Rosmini, *Łączna przyczyna...*, dz. cyt., s. 118–119. Stąd u Rosminiego duże zainteresowanie patrystyką. Zob. D. Trafeli, *Le vie dello spiritualismo: Carlini, Guzzo e Sciacca interpreti di Rosmini*, praca doktorska, Uniwersytet w Trydencie, 2014, s. 177–183.

⁶² Zob. A. Rosmini, G. Pagani, *Questioni politico-religiose della giornata brevemente risolta*, Torino 1897, s. 27.

⁶³ Zob. A. Rosmini, G. Pagani, *Questioni politico-religiose...*, dz. cyt., s. 44–53.

⁶⁴ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 60–61.

w filozoficzne uzasadnienie twierdzeń współczesnej eklezjologii, w tym przymiotów oraz praw Kościoła. Społeczność ta, najdoskonalsza ze wszystkich, ponieważ jest rzeczywistością Bosko-ludzką, ma swoje bolączki, wynikające ze złego pojmowania Kościoła. Poglądy filozofa mają także swoje implikacje praktyczne – postulat współpracy z innymi rodzajami społeczności, aby pełniej służyć osobie, doskonalić osobę i społeczności, jakie tworzy. Rosmini w ten sposób dowartościowuje miejsce osoby zgodnie z założeniami personalizmu.

Rodzina

Drugą w hierarchii Rosminiego społecznością konieczną jest społeczność domowa, czyli rodzina, choć poświęca jej najmniej miejsca w swoich pismach. Rosmini ujmuje zagadnienie rodziny w świetle prawa naturalnego, rozumianego personalistycznie, co sprawia, że jego myśl w tej dziedzinie ma charakter pionierski i stanowi jedno z jego największych osiągnięć. Koncepcja Rosminiego zdecydowanie przekracza ramy pierwszej połowy XIX wieku, co staje się szczególnie znamienne na tle współczesnego mu prawodawstwa europejskiego, w którym dominował wybitnie patriarchalny model rodziny. Rosmini skłania się bowiem ku równouprawnieniu małżonków oraz podmiotowości dzieci, jednak o pełnym odejściu od obowiązujących trendów epoki nie może być mowy⁶⁵. Społeczność domowa w ujęciu autora składa się ze społeczności koniugalnej (mąż – żona) i społeczności parentalnej (rodzice – dzieci)⁶⁶.

Rosmini zwraca uwagę, że człowiek ma w sobie dążenia do jednoczenia się z innymi. W tym miejscu odwołuje się do swoich poglądów metafizycznych, gnoseologicznych i etycznych. Osoba ludzka ma bowiem wpisane w naturę pragnienie poznania i miłości, co w odniesieniu do bytów osobowych prowadzi do chęci zjednoczenia. To dążenie do jedności wyraża się w trzech wymiarach bytu, zgodnie z jednym z podstawowych założeń systemu Rosminiego⁶⁷, które

⁶⁵ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 102.

⁶⁶ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 125.

⁶⁷ Trójforemność kategorialna jest największym i najbardziej oryginalnym odkryciem filozoficznym Rosminiego. Zob. G. Bozzetti, *Introduzione alla Teosofia*, [w:] *Antologia rosminiana*, vol. 2, ed. G. Rossi, Torino 1963, s. 13; M. Dossi, *Il santo proibito...*, dz. cyt., s. 158–160; G. Grandis, *Duchowe podstawy Europy w świetle antropologii i etyki Antonia Rosminiego*, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 16/3 (2006), s. 464–465; R. Skrzypczak, *Filozofia i teologia...*, dz. cyt., s. 138–143. Rosmini wyróżnia trzy formy bytu: 1) Forma idealna wskazuje na istotową poznawalność lub, mówiąc inaczej, jawność bytu. Byt, o ile nie jest sprzeczny, jest ze swojej natury poznawalny, jawi się inteligencji przez się. Taki byt w terminologii Rosminiego jest

to przedstawił w *Introduzione alla filosofia*⁶⁸. Każdy z wymiarów bytu tworzy pewne uczucia, skłaniające osobę ku innym.

Byt idealny jako prawda stanowi odpowiedź na wpisane w człowieka dążenie do prawdy i poznania rzeczywistości oraz do cnoty, która stanowi syntezę dwóch pierwszych dążeń, czyli skierowanie ducha ku poznawanej rzeczywistości, zgodnie z porządkiem idealnym.

Byt realny jako odczucie stanowi źródło skłonności do kochania nas samych w stopniu takim, jaka jest nasza wartość, kochania innych osób przez podobieństwo do nas oraz poziom doskonałości moralnej przez te osoby osiągnięty, a także do kochania bytów od nas większych, w tym bytu nieskończonego przez wzniesienie się ku niemu.

Byt moralny w aspekcie odczucia regulowanego przez prawdę jest miłością w najczystszej postaci. Miłość ta jest uniwersalna, bierna i czynna, obejmuje wspólnomyślność, życzliwość, współczucie etc.⁶⁹

Różnica płci, która występuje pomiędzy mężczyzną a kobietą, prowadzi do szczególnego rodzaju unii, która polega na zebraniu komplementarnych jakości w celu korzystania z nich. Właśnie ta wspólnota osób odmiennej płci stanowi istotę społeczności koniugalnej. Kiedy wspólnota ta staje się rzeczywistością i zostaje ustanowiona kontraktem, nazywa się ją małżeństwem⁷⁰.

Unia jest pełną, kiedy małżonkowie są w stanie wymieniać się wzajemnie wszystkimi dobrami, które da się uwspólnić. Rosmini przedstawia te dobra, począwszy od najwyższych, w następującej kolejności: duchowe (Bóg i życie wieczne), intelektualne (prawda, cnota, szczęście), zmysłowe (różnej natury odczucia), estetyczne (piękno), naturalne (różnopłciowość) i materialne (własność).

obiektywny; zob. A. Rosmini, *Teosofia*, dz. cyt., s. 819; 2) Forma realna wyraża wymiar, w którym byt subsystuuje, a mianowicie zdolność, energię, siłę i aktywność, która pozwala mu na samopotwierdzenie się w nicości. Podczas gdy idealność podkreśla transparentność bytu dla inteligencji, realność wskazuje na siłę bytu, jego najbardziej oryginalne, pierwotne działanie i możliwość doświadczania go zmysłowo lub intelektualnie; zob. A. Rosmini, *Nuovo saggio sull'origine delle idee*, vol. 2, Roma 2004, s. 1010; 3) Forma moralna bytu przywołuje istotową odpowiedniość danego bytu, jako bytu kochanego, miłośniczo chcianego, czyli jego dobroć, świętość, konstytutywną zdatność bytu do bycia kochanym. Forma ta jest uznawana przez Rosminiego za najbardziej szlachetną; por. A. Rosmini, *Teosofia*, dz. cyt., s. 286. Więcej o formie moralnej bytu zob. S. Fiutak, *A. Rosmini – filozofia i jej podziały*, „Studia Gnesnensia” 13 (1999), s. 304–305; P. Gomasca, *Rosmini e la forma morale dell'essere. La «poiesi» del bene come destino della metafisica*, ed. F. Angeli, Milano 1998.

⁶⁸ Zob. A. Rosmini, *Opere edite ed inedite di Antonio Rosmini*, vol. 2: *Introduzione alla filosofia*, ed. P.P. Ottonello, Roma 1979, s. 326.

⁶⁹ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 103.

⁷⁰ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 125.

Tam, gdzie w tej wspólnotcie zabrakłoby któregoś z elementów, małżeństwo straciłoby na kompaktowości. Pęknięcie byłoby tym poważniejsze, im wyższego poziomu wspólnoty małżeńskiej by dotyczyło⁷¹.

Na specyfikę unii małżeńskiej składa się także prawo do unii seksualnej. Uprawnienie to może występować zarówno w możności, jako wolność do urzeczywistniania tej unii, jak i w akcie, w którym jest ona realizowana. Rosmini poprzez nią rozumie coś więcej niż prostą wspólnotę ciał, ponieważ akt seksualny⁷² nie jest czymś oddzielnym od całości człowieka. Według autora unia ta powinna angażować wszystkie inne możliwe unie porządku duchowego i intelektualnego między kobietą a mężczyzną. Prawo do unii seksualnej nabywa się, gdy cały człowiek w swoim wymiarze zwierzęcym, racjonalnym i wolitywnym jest w dyspozycji do wejścia w komunię z drugą osobą, również ujmowaną całościowo. Unia ta jest pełna, realizowana przez najwyższą część człowieka, czyli przez osobę będącą nośnikiem i czynnikiem doskonalącym wszystkie inne możliwe rodzaje unii. Według takiej koncepcji unia seksualna polega przede wszystkim na wzajemnym komunikowaniu dusz czy też osób i akt materialny jest w niej tylko materią lub znakiem zmysłowym. Pełna komunia osób przekształca seksualność w miłość – akt rozumny i wolny. Przekształcenie to stanowi rację dla niektórych cech miłości, takich jak wyłączność (osoba, która oddaje się cała jednej osobie, nie może dać się cała drugiej), jedność małżeństwa (pełna komunia nie może zająć inaczej jak między dwoma osobami), nierozzerwalność (nie jest pełną unią, która stawia ograniczenia) oraz potrzeba współdzielenia dóbr i życia przez małżonków (chodzi o dobra wpisane w osobę, które się komunikuje)⁷³.

Z unii dusz i wspólnoty życia oraz z unii seksualnej wynikają obowiązki małżonków. Z pierwszego z wyżej wymienionych czynników wynikają następujące obowiązki: unikanie wszystkiego, co wpływa negatywnie na wzajemne uczucie, i szacunek, godzenie przeciwstawnych interesów małżonków, unikanie wszystkiego, co zaburza harmonię i zmniejsza satysfakcję ze wspólnego życia, poszukiwanie tego, co chroni zgodę i pokój oraz pozwala osiągać jedność woli i działania, dzielnie ciężarów życia, zabieganie o redukcję niedogodności i problemów, troska o zwiększanie dobra małżonków, a także wzajemne niesienie ulgi w trudnościach. Z unii seksualnej wypływa natomiast nakaz

⁷¹ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 62.

⁷² Zob. S.F. Tadini, *Marriage and Sexuality: A Rosminian Proposal for Contemporary Debate*, „Marriage, Families & Spirituality: INTAMS Review” 19/1 (2013), s. 37–40.

⁷³ Zob. R. Fastiggi, *Rosmini's understanding of rights...*, dz. cyt., s. 270. Por. S.F. Tadini, *Marriage and Sexuality...*, dz. cyt., s. 40–41.

wzajemnego szacunku i troski o godność współmałżonka oraz ewentualnie poczętego dziecka⁷⁴.

Więź małżeńska, nierozzerwalna już z natury, otrzymuje po raz pierwszy nową siłę przez nakaz Boży, drugi zaś raz przez sakrament⁷⁵. W sakramencie małżeństwa sam Bóg interweniuje – nadnaturalną łaską umacnia naturalną więź, udzielając jej zdolności przetrwania każdej pokusy, która może wyniknąć ze słabości człowieka. Według Rosminiego siły przeciwne nierozzerwalności małżeństwa są liczne i mocne, przez co poza sakramentem staje się rzeczą bardzo trudną utrzymanie unii i harmonii małżeństwa przez długi czas⁷⁶.

Naturalnym skutkiem unii seksualnej jest zrodzenie potomstwa, dzięki któremu społeczność małżeńska uzyskuje nową relację i staje się także społecznością parentalną. Małżonkowie zyskują wówczas uprawnienia i zobowiązania macierzyńskie i ojcowskie⁷⁷. Rosmini wyróżnia pięć uprawnień przysługujących rodzicom na mocy więzów krwi, a są to: prawo do zajmowania się zrodzonym przez nich potomstwem, prawo do użycia dziecka dla własnej korzyści (jednak bez szkodenia potomkowi), prawo do wychowywania fizycznego, prawo do wychowania dziecka w sposób uznany za rodziców za najlepszy, prawo do zatrzymania dziecka w społeczności rodzinnej do czasu utworzenia przez dziecko własnej społeczności koniugalnej i utworzenia rodziny lub zaistnienia czynników sprawiających, że opuszczenie społeczności rodzinnej stanie się pomocne dla dziecka⁷⁸.

Rosmini postrzega rodzinę jako dynamiczną jedność, gdzie poszczególne komponenty zachowują swoją godność i uprawnienia przynależne osobie ludzkiej, podczas gdy żyje i wyraża się w nich natura ukierunkowana na osiągnięcie dobra wspólnego lub też dobra całej rodziny⁷⁹.

Tę ludzką naturę rodzice przekazują dziecku, zaś osoba jest stwarzana w niej przez Boga. W konsekwencji prawa rodziców względem dzieci odnoszą się do

⁷⁴ Zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 105.

⁷⁵ Zob. G. Cristaldi, *Il matrimonio nel pensare teologico di A. Rosmini*, „Synaxis” 5 (1987), s. 73–91.

⁷⁶ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 127. Więcej o społeczności koniugalnej zob. L. Prenna, *La società coniugale nell'antropologia morale di Antonio Rosmini*, [w:] *Ricerca pedagogica ed educazione familiare. Studi in onore di Norberto Galli*, ed. L. Pati, Milano 2003, s. 299–324.

⁷⁷ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 127. Na temat roli osób różnych od rodziców, a mających znaczący wpływ na życie dziecka zob. M. Zielonka, *Rola wychowawcy i nauczyciela w personalistycznej koncepcji edukacji Antonia Rosminiego*, „Człowiek w Kulturze” 25 (2015), s. 287–300.

⁷⁸ Zob. R. Fastigi, *Rosmini's understanding of rights...*, dz. cyt., s. 272.

⁷⁹ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 65.

natury, nie zaś do osoby, która posiada wszystkie swoje nieprzekazywalne uprawnienia⁸⁰. Uprawnienia rodziców względem dziecka stopniowo się zmniejszają wraz ze wzrostem dziecka, aż do czasu, gdy będzie ono w stanie samo zarządzać własną naturą. Zadaniem rodziców jest w konsekwencji prowadzenie dziecka ku autonomii, aż do czasu, gdy utracą względem niego wszystkie przynależne im uprawnienia. Jest to zadanie niezwykle trudne, gdyż rodzice, zwiedzeni uczuciem względem dzieci i słabością woli wychowanka, próbują wtargnąć na płaszczyznę osoby u dziecka, nadużywając swoich uprawnień⁸¹.

Rosminiańska wizja rodziny oparta na prawie naturalnym jak na owe czasy była koncepcją bardzo nowoczesną. Przełomowe okazało się stwierdzenie równości małżonków ze względu na ich osobową naturę. Rosmini dał społeczności domowej solidne podstawy metafizyczne. Według niego w społeczności tej objawia się i realizuje wrodzona relacyjność osób. Jest przestrzenią aktualizacji logiki daru z siebie oraz przyjmowania drugiej osoby. Społeczność domowa to przestrzeń ukierunkowana na realizację wspólnego dobra tej dynamicznej jedności, w której każda osoba ma swoją niezbywalną godność i uprawnienia przynależne osobie. Społeczność domowa jest w końcu podstawą społeczności obywatelskiej⁸², która zaczyna powstawać na skutek stowarzyszania się rodzin⁸³.

Państwo

Społeczność obywatelska, w przeciwieństwie do społeczności teokratycznej i domowej, nie rodzi się w sposób spontaniczny i naturalny. Gdy rodziny stają się liczne oraz wzrasta liczba komórek rodzinnych, zaczynają mieć miejsce konflikty wynikające tak z namiętności jednostek, jak i egoizmu grup rodzinnych. Konflikty te stanowią zagrożenie dla pokojowego korzystania z uprawnień jednostek, czynią zawiłą regulację własności i powodują wzrost zużycia energii osobowych.

Sytuacja taka skłania do poszukiwania rozwiązania, które będzie w stanie stawić czoła nowym wyzwaniom z większą efektywnością oraz mniejszą stratą

⁸⁰ Por. R. Fastiggi, *Rosmini's understanding of rights...*, dz. cyt., s. 271.

⁸¹ Por. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 127. Więcej o wychowaniu zob. R. di Nubila, *Rosmini: Costruttore di pensiero educativo e maestro di metodo*, „Studia Patavina” 56/3 (2009), s. 505–531; U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 65–67.

⁸² Zob. A. Rosmini, *Łączna przyczyna...*, dz. cyt., s. 114.

⁸³ Zob. G. Campanini, *Zasada pomocniczości w ujęciu Antonio Rosminiego*, tłum. P. Borkowski, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 14/1 (2004), s. 60; P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 165.

czasu i sił. Społeczność obywatelska rodzi się, gdy przedstawiciele rodzin jednoczą się⁸⁴ i pozwalają, by tryb realizacji uprawnień przez nich posiadanych był na sposób stały regulowany przez jeden tylko „umysł” społeczny i siłę społeczną⁸⁵, celem intensyfikacji ochrony swoich uprawnień i zwiększenia satysfakcji z ich wykonywania.

Trzecia zatem ze społeczności koniecznych, inaczej niż naturalne, jest sztuczna, ponieważ kształtuje się na skutek wolnej refleksji, a jej przedmiotem nie są uprawnienia człowieka, a jedynie sposób ich regulacji⁸⁶. Kiedy ogranicza się ona wyłącznie do tej regulacji, mówić można o społeczności obywatelskiej idealnej lub doskonałej⁸⁷. Zadaniem społeczności obywatelskiej jest więc służba Kościołowi i rodzinie poprzez usuwanie przeszkód i organizowanie sprzyjających warunków dla korzystania przez nie ze swoich dóbr i uprawnień⁸⁸. Istnieje ona niejako obok innych społeczności i pełni wobec nich funkcję subsydiarną⁸⁹.

Społeczność, o której mowa, ma swoje cechy własne. Zalicza się do nich uniwersalność, ponieważ reguluje ona nie tylko partykularne uprawnienia, lecz także sposób regulacji wszystkich uprawnień. Społeczność ta jest najwyższa⁹⁰ wobec wszystkich możliwych społeczności szczegółowych i jest wieczna przynajmniej w zamysle jej członków. Jej fundamentalny cel to dobro wspólne⁹¹ lub dobro wszystkich. Wypracowuje ona środki zewnętrzne adekwatne do wykonywania praw w sposób efektywny i ma moc zapobiegania nadużywaniu uprawnień⁹².

Najwyższą formą społeczności obywatelskiej jest państwo. W myśl Rosminiego nie może ono powodować żadnego uszczerbku co do istnienia, jak i praw oraz powinności rodziny i Kościoła, bowiem stanowić one winny dla państwa stały punkt odniesienia, gdyż człowiek jako osoba jest przez naturę związany z Bogiem i przez wolną inicjatywę z rodziną. Element osobowy,

⁸⁴ Rosmini wyklucza pojmowanie społeczności obywatelskiej jako jednej wielkiej rodziny, gdyż każda rodzina posiada własną godność i autonomię. Społeczność domowa jest ściśle odróżniona od obywatelskiej, dzięki czemu wykluczona zostaje wszelka forma podporządkowania rodziny społeczności obywatelskiej. G. Campanini, *Zasada pomocniczości...*, dz. cyt., s. 61.

⁸⁵ Zob. P. Borkowski, *Dobro wspólne jako różnica...*, dz. cyt., s. 477.

⁸⁶ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 67–68.

⁸⁷ Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 129.

⁸⁸ Zob. G. Campanini, *Zasada pomocniczości...*, dz. cyt., s. 61.

⁸⁹ Zob. A. Rosmini, *Introduzione alla filosofia*, dz. cyt., s. 34. O stosunku państwa do pozostałych społeczności koniecznych zob. G. Campanini, *Zasada pomocniczości...*, dz. cyt. s. 60–62; P. Borkowski, *Państwo wobec rodziny...*, dz. cyt., s. 163–168.

⁹⁰ Inaczej twierdzi Dossi. Zob. M. Dossi, *Il santo proibito...*, dz. cyt., s. 113.

⁹¹ Zob. P. Borkowski, *Dobro wspólne jako różnica...*, dz. cyt., s. 475–488.

⁹² Zob. U. Muratore, *Conoscere Rosmini...*, dz. cyt., s. 128.

religijny i rodzinny muszą więc wciąż żyć, wyrażać się i żądać poszanowania ze strony społeczności obywatelskiej, ponieważ polityka nie może pochłaniać całego człowieka – człowieczeństwo jest czymś więcej niż polityczność⁹³.

Rosmini opracował cykl życia społeczności politycznych, w którego skład wchodziły cztery epoki:

- epoka powstania – w czasie jej trwania nadrzędnym celem jest samo powstanie związku. Centrum zainteresowania stanowi wtedy substancjalny element społeczności⁹⁴. Zostają wypracowane i utrwalone najważniejsze relacje społeczne;
- epoka rozwoju – celem staje się już nie samo istnienie, ale potęga i chwała państwa. Dążenie do realizacji tego celu przejawia się w podejmowaniu działań na rzecz ekspansji, dominacji i podboju;
- epoka dobrobytu – celem staje się tutaj bogactwo oraz dostatnie i spokojne istnienie;
- epoka konsumpcjonizmu – bogactwo staje się środkiem do osiągnięcia celu, na jaki wyrasta przyjemność. Członkowie społeczności sycą się zdobytymi dobrami, przez co pogrążają się w zmysłowości.

Epoki te w historii są trudne do wyróżnienia i nie następują po sobie w sposób ściśle rozgraniczony. Schemat Rosminiego ukazuje pewien ogólny trend warunkowany zmianą celu bliższego społeczności. Zmiany te skutkują zanikaniem dóbr podstawowych społeczności, którymi są istnienie oraz spójność relacji i funkcji społecznych.

W cyklu życia społeczności zaobserwować można zmienność rozłożenia akcentów. Zmniejsza się bowiem troska o warstwę substancjalną społeczności na rzecz warstwy przypadłościowej, co – sprzeciwiając się najwyższej regule rządzenia – jest przyczyną dezintegracji i osłabienia społeczności⁹⁵.

Najwyższa reguła rządzenia mówi o tym, że dobry rząd to taki, który w pierwszej kolejności chroni i wzmacnia substancjalny czynnik społeczności, dzięki czemu zapewnia jej trwanie. Zły zaś przeciwnie: większość swoich sił skupia na rozwoju przypadłości. Na sformułowanie tej zasady pozwala klasyczne

⁹³ Zob. U. Muratore, *Antonio Rosmini...*, dz. cyt., s. 68–69.

⁹⁴ Rozróżnienie na substancję i przypadłość, które tradycyjnie stosuje się do konkretnych bytów jednostkowych, Rosmini zastosował do społeczności. Substancja według niego to zespół elementów zapewniający trwałość i spójność społeczności – jej *bonus essendi*. Przypadłość to zespół elementów drugorzędnych, które decydują o rozwoju już istniejącej społeczności – jej *bonus perfectionis*. Por. P. Borkowski, *Trwanie i upadek...*, dz. cyt., s. 100.

⁹⁵ Zob. P. Borkowski, *Trwanie i upadek...*, dz. cyt., s. 101–103. Por. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia...*, dz. cyt., s. 62 oraz na temat rozwoju społeczności s. 103–109.

rozróżnienie na *bonus essendi* i *bonus perfectionis*⁹⁶. W doktrynie Rosminiego można znaleźć wiele innych norm, które odnoszą się do różnych aspektów i posiadają solidne podstawy metafizyczne, antropologiczne, etyczne i filozoficzno-prawne. Borkowski proponuje ich podział na aspekt statyczny (aspekt teleologiczny oraz strukturalny) i dynamiczny (genetyczny i funkcjonalny)⁹⁷.

Ze względu na fakt, że społeczność obywatelska ma zajmować się przede wszystkim regulacją sposobu wykonywania uprawnień, w konsekwencji ma także promować wolność wykonywania tychże uprawnień, owocne współistnienie osób, największą możliwą pomyślność realizowanych uprawnień każdej osoby i każdej społeczności, w której osoba się realizuje. W tym celu Rosmini opracował projekt konstytucji⁹⁸, którą cechował niski walor jurydyczny⁹⁹, gdyż miała ona charakter raczej filozoficzny. Rosmini bowiem uważał, że konkretne rozwiązania problemów społecznym winny być owocem refleksji wyrastającej z podstawowych zagadnień struktury ontycznej człowieka, jego poznania i postępowania¹⁰⁰.

Mimo że źródło omówionej społeczności ma charakter negatywny (powstaje ona celem zaradzenia antagonizmom w wykonywaniu uprawnień osobowych), a ona sama jest tworem sztucznym, ma do spełnienia funkcję pozytywną, mianowicie służbę wobec społeczności naturalnych (Kościoł, rodzina), czyli takich, które wynikając z relacyjnej natury człowieka, najpełniej służą osobie. Funkcję społeczności obywatelskiej należy zatem określić jako subsydiarną.

Rosmini jako myśliciel swojej epoki starał się dokonać syntezy myśli konserwatywnej, liberalnej i pokłosa rewolucji francuskiej. Podjął się tego karkołomnego w dobie oświecenia zadania, chcąc pozostać wiernym Kościołowi. Synteza Rosminiego stanowi złoty środek pomiędzy skrajnościami¹⁰¹.

⁹⁶ Zob. P. Borkowski, *Antonia Rosminiego filozofia...*, dz. cyt., s. 60. Zob. A. Rosmini, *Łączna przyczyna...*, dz. cyt., s. 89–92.

⁹⁷ Zob. P. Borkowski, *Podstawowe normy...*, dz. cyt., s. 5–6. Normy te są liczne i szczegółowe, toteż nie będą one tutaj przytaczane. Stanowią one przedmiot osobnego obszernego opracowania: zob. P. Borkowski, *Podstawowe normy...*, dz. cyt., s. 68–238.

⁹⁸ Zob. A. Rosmini, *La Costituzione secondo giustizia sociale con un'appendice sull'unità d'Italia*, Milano 1848.

⁹⁹ Na temat praw w społeczności obywatelskiej zob. M. Barański, *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 109–139.

¹⁰⁰ Zob. P. Borkowski, *Zarys konstytucjonalizmu Antonia Rosminiego*, „Cultura Christiana” 1 (2012), s. 32, o głównych założeniach tej konstytucji s. 32–38; M. Nicoletti, *La libertà e le sue garanzie nel costituzionalismo rosmignano*, [w:] *Antonio Rosmini e l'idea della libertà. Atti del VII Convegno internazionale di studi rosminiani (Rovereto 8-10 marzo 1999)*, eds. A. Autiero, A. Genovese, Bologna 2001, s. 171–203.

¹⁰¹ Zob. P. Borkowski, *Filozofia społeczno-polityczna...*, dz. cyt., s. 121–140.

Zakończenie

Rosmini podkreślał prymat osoby w hierarchii bytów i jej nadrzędną wartość względem rzeczy, struktur społecznych i politycznych, bo w niej mają one swoje źródło i to dla jej dobra powstały. Przejawia się to szczególnie w Rosminiańskiej koncepcji społeczności oraz personalistycznej koncepcji prawa, którym jest sama osoba¹⁰². Nadrzędność osoby nie przeczy jednak prospołecznej naturze człowieka i jego otwartości na innych. Osoba ma naturę prospołeczną do tego stopnia, że pewne społeczności są wręcz konieczne dla jej życia, rozwoju i urzeczywistniania się. Społecznościami tymi są: Kościół, rodzina i państwo.

Ponieważ każde opracowanie teoretyczne powinno inspirować i dynamizować poznawczo aspekt praktyczny codziennej ludzkiej działalności, wskazać należy na wnioski związane z *praxis*. Za takie uznać można postulaty otwarcia się na społeczność i wezwanie do kształtowania społeczności w taki sposób, by zawsze znajdowała się ona w służbie osobie.

Genetyczne, chronologiczne i teleologiczne pierwszeństwo Kościoła domaga się poszanowania jego prawa do istnienia, do bycia uznanym, do wolności, do propagandy i do własności. Niedopuszczalne jest rugowanie Kościoła z życia społecznego i odmawianie mu jego słusznych praw, gdyż działania te dotyczą nie tyle instytucji, co w ostatecznym rozrachunku osoby ludzkiej. Usprawiedliwienia nie mogą stanowić tutaj różne nieprawidłowości w samym Kościele, ponieważ jest on rzeczywistością bosko-ludzką i jako taka boryka się z niedoskonałością wynikającą z czynnika ludzkiego.

Z myśli Rosminiego zaczerpnąć można także cenne wskazówki dla życia rodzinnego. Skoro różnica płci prowadzi do unii małżeńskiej, która polega na zebraniu komplementarnych jakości w celu korzystania z nich, i unia ta jest pełną, kiedy małżonkowie są w stanie wymieniać się wszystkimi dobrami, które da się uwspólnić, to małżonkowie powinni dołożyć starań, aby dawać sobie i przyjmować drugiego, nie pozostawiając żadnych dóbr do wykorzystania partykularnego.

Zrodzenie potomstwa, skutek unii seksualnej, sprawia, że społeczność małżeńska staje się zarazem społecznością parentalną. Małżonkowie zyskują przez to uprawnienia i zobowiązania macierzyńskie i ojcowskie. Uprawnienia i zobowiązania te opracowane przez Rosminiego pozwalają wyznaczyć roztropne granice dla działań rodziców i dzieci w taki sposób, aby nie naruszać uprawnień przysługujących osobie oraz jej godności.

¹⁰² Zob. A. Wierzbicki, *Osoba jest prawem. Komentarz do Antonio Rosminiego personalistycznej koncepcji prawa*, „Ethos” 12/1–2 (1999), s. 95–108.

W odróżnieniu od Kościoła i rodziny, państwo, które także jest społecznością konieczną, nie rodzi się spontanicznie i naturalnie. W zamyśle Rosminiego społeczność ta powinna ograniczyć swoje działania jedynie do regulowania sposobu wykonywania uprawnień przynależących osobie. Jeśli ma je tylko regulować, to ich nie określa, nie jest ich dawcą i absolutnym dysponentem. Regulacja ta ma służyć możliwie najbardziej owocnemu współistnieniu osób i pełni funkcję służebną wobec pozostałych społeczności koniecznych. Tak pojmowane państwo jest w stanie uszanować wolność osób i ograniczyć działania do minimum odpowiadającemu jego istocie.

Konieczność istnienia trzech powyższych rodzajów społeczności pozwala stwierdzić, że nie mają one być antagonistycznymi, lecz każda z nich powinna służyć osobie we właściwy sobie sposób i dążyć do harmonijnego współdziałania.

Bibliografia

- Armellini P., *Rosmini politico e la storiografia del Novecento*, Roma 2008.
- Baggio A., *Incivilimento e storia filosofica nel pensiero di Antonio Rosmini*, Trento 2015.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, Warszawa 1991.
- Barański M., *Antonia Rosminiego personalistyczna koncepcja prawa*, Warszawa 2016.
- Borkowski P., *Antonia Rosminiego filozofia polityki*, [w:] A. Rosmini, *Łączna przyczyna trwania bądź upadku społeczności ludzkich wraz z Przedmową do dzieł politycznych*, tłum. i red. P. Borkowski, Warszawa–Lublin 2001, s. 43–67.
- Borkowski P., *Dobro wspólne jako różnica dobra i zła. O realizmie politycznym na przykładzie Antonia Rosminiego*, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 16/3 (2006), s. 475–490.
- Borkowski P., *Filozofia społeczno-polityczna Antonia Rosminiego na tle historycznym i systemowym*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 121–140.
- Borkowski P., *Glosa o Antoniu Rosminim*, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 14/1 (2004), s. 143–149.
- Borkowski P., *Państwo wobec rodziny, Kościoła i stowarzyszeń. Wzajemne stosunki społeczności ludzkich według Antonia Rosminiego*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 161–177.
- Borkowski P., *Podstawowe normy społeczno-polityczne w systemie filozoficznym Antonia Rosminiego*, Warszawa 2009.
- Borkowski P., *Trwanie i upadek państw. Cykl życia społeczności politycznych według Antonia Rosminiego*, „Studia Philosophiae Christianae” 38/1(2002), s. 98–109.
- Borkowski P., *Zarys konstytucjonalizmu Antonia Rosminiego*, „Cultura Christiana” 1 (2012), s. 27–43.
- Bozzetti G., *Introduzione alla Teosofia*, [w:] *Antologia rosminiana*, vol. 2, ed. Rossi G., Torino 1963.
- Campanini G., *Antonio Rosmini fra politica ed ecclesiologia*, Bologna 2006.

- Campanini G., *Zasada pomocniczości w ujęciu Antonio Rosminiego*, tłum. P. Borkowski, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 14/1 (2004), s. 57–66.
- Chaberek M., *Papieże wobec problemów teologicznych XIX wieku*, Lublin 2009.
- Colucci M., *Czy istnieje Rosminiańska teologia polityczna?*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 141–159.
- Cristaldi G., *Il matrimonio nel pensare teologico di Rosmini A.*, „Synaxis” 5 (1987), s. 73–91.
- Dossi M., *Il santo proibito. La vita e il pensiero di Antonio Rosmini*, Trento 2007.
- Fastiggi R., *Rosmini’s understanding of rights in the church, the family, and the civil society*, „Ave Maria Law Review” 10/2 (2012), s. 261–274.
- Fiutak S., *A. Rosmini – filozofia i jej podziały*, „Studia Gnesnensia” 13 (1999), s. 295–308.
- Galantino N., *Pięć ran Kościoła Świętego – historia, utopia, prorocstwo*, „Człowiek w Kulturze” 18 (2006), s. 61–79.
- Gomarasca P., *Rosmini e la forma morale dell’essere. La «poiesi» del bene come destino della metafisica*, ed. F. Angeli, Milano 1998.
- Grandis G., *Duchowe podstawy Europy w świetle antropologii i etyki Antonia Rosminiego*, tłum. P. Borkowski, „Społeczeństwo. Studia – Prace Badawcze – Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 16/3 (2006), s. 457–474.
- Grandis G., *Il fastigio dell’umana natura: Libertà e Grazia nel pensiero di Antonio Rosmini*, [w:] *Rosmini e Gioberti. Pensatori europei*, eds. G. Beschin, L. Cristellon, Brescia 2003, s. 261–295.
- Jan Paweł II, *Fides et ratio*, 1998.
- Jan Paweł II, Przemówienie do kapłanów Instytutu Miłości, 10 listopada 1988.
- Jan Paweł II, Przemówienie do Zgromadzenia Synów Miłości, 8 maja 1982.
- Kita M., *Logos większy niż ratio. Dwa świadectwa chrześcijańskiego modelu racjonalności u progu epoki współczesnej*, seria: *Mysł teologiczna*, Kraków 2012.
- Lorizio G., *Attualità e inattualità del pensiero teologico di Antonio Rosmini*, [w:] *Una profezia per la Chiesa: Antonio Rosmini verso il Vaticano II*, serie: *Teorie* 6, ed. U. Muratore, Firenze 2009, s. 29–85.
- Muratore U., *Antonio Rosmini. Il discorso sull’uomo*, Roma 1989.
- Muratore U., *Conoscere Rosmini. Vita, pensiero, spiritualità*, Stresa 2002.
- Nicoletti M., *La libertà e le sue garanzie nel costituzionalismo rosminiano*, [w:] *Antonio Rosmini e l’idea della libertà. Atti del VII Convegno internazionale di studi rosminiani (Rovereto 8-10 marzo 1999)*, eds. A. Autiero, A. Genovese, Bologna 2001, s. 171–203.
- Nubila di R., *Rosmini: Costruttore di pensiero educativo e maestro di metodo*, „Studia Patavina” 56/3 (2009), s. 505–531.
- Paweł VI, Audiencja dla siostr rosminianek, 12 stycznia 1972.
- Paweł VI, Audiencja ogólna, 15 maja 1974.
- Paweł VI, Audiencja ogólna, 9 sierpnia 1972.
- Paweł VI, Rozważania przed modlitwą Anioł Pański, 30 listopada 1969.
- Prenna L., *La società coniugale nell’antropologia morale di Antonio Rosmini*, [w:] *Ricerca pedagogica ed educazione familiare. Studi in onore do Norberto Galli*, ed. L. Pati, Milano 2003, s. 299–324.
- Riva C., *Prefazione*, [w:] A. Rosmini, *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa*, ed. G. Picenardi, Stresa 2008, s. I–XXI.

- Rosmini A., *Della Divina Provvidenza*, Domodossola 1932.
- Rosmini A., *Delle cinque piaghe della Santa Chiesa*, ed. G. Picenardi, Stresa 2008.
- Rosmini A., *Filosofia del diritto*, vol. 1, ed. R. Orecchia, Padova 1967.
- Rosmini A., *La Costituzione secondo giustizia sociale con un'appendice sull'unità d'Italia*, Milano 1848.
- Rosmini A., *La società ed il suo fine*, [w:] *Filosofia della politica*, ed. M. D'Addio, Milano 1972.
- Rosmini A., *Łączna przyczyna trwania bądź upadku społeczności ludzkich wraz z Przedmową do dzieł politycznych*, Warszawa–Lublin 2001.
- Rosmini A., *Nuovo saggio sull'origine delle idee*, t. 2, Roma 2004.
- Rosmini A., *Opere edite ed inedite di Antonio Rosmini*, vol. 2: *Introduzione alla filosofia*, ed. P.P. Ottonello, Roma 1979.
- Rosmini A., Pagani G., *Questioni politico-religiose della giornata brevemente risolta*, Torino 1897.
- Rosmini A., *Teosofia*, eds. M.A. Raschini, P.P. Ottonello, Roma 1998.
- Sciaccia M.F., *Interpretazioni Rosminiane*, Milano 1971.
- Skrzypczak R., „Błogosławiony »heretyk« – bł. Antonio Rosmini-Serbati, <https://kosciol.wiara.pl/doc/490693.Blogoslawiony-heretyk-bl-Antonio-Rosmini-Serbati> [dostęp: 9.02.2023].
- Skrzypczak R., *Filozofia i teologia osoby bł. Antonia Rosminiego, ojca personalizmu europejskiego*, Kraków 2013.
- Skrzypczak R., *Pomiędzy Chrystusem a Antychrystem*, Kraków 2010.
- Tadini S.F., *Marriage and Sexuality: A Rosminian Proposal for Contemporary Debate*, „Marriage, Families & Spirituality: INTAMS Review” 19/1 (2013), s. 34–42.
- Trafeli D., *Le vie dello spiritualismo: Carlini, Guzzo e Sciaccia interpreti di Rosmini*, praca doktorska, Uniwersytet w Trydencie, 2014.
- Traniello F., *Società religiosa e società politica in Antonio Rosmini*, Bologna 1964.
- Turiello L., *Persona e società civile nel pensiero di Rosmini*, Roma 1982.
- Wierzbicki A., *Osoba jest prawem. Komentarz do Antonia Rosminiego personalistycznej koncepcji prawa*, „Ethos” 12/1–2 (1999), s. 95–108.
- Zarzeczny P., *Osoba w filozofii Antonia Rosminiego*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 19/2 (2020), s. 156–166.
- Zarzeczny P., *Personalistyczna wizja osoby w filozofii Antonia Rosminiego*, Wrocław–Legnica 2017.
- Zielonka M., *Rola wychowawcy i nauczyciela w personalistycznej koncepcji edukacji Antonia Rosminiego*, „Człowiek w Kulturze” 25 (2015), s. 287–300.

PATRYK ZARZECZNY (KS.) – prezbiter Kościoła Rzymskokatolickiego (diecezja legnicka), ukończył Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Legnickiej (2020). Uzyskał stopień magistra teologii na podstawie pracy *Personalistyczna wizja osoby w filozofii Antonia Rosminiego* (2020). Jest słuchaczem Specjalistycznych Studiów Teologicznych na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu (teologia systematyczna). Przygotowuje rozprawę doktorską, w której zajmuje się rehabilitacją bł. Antonia Rosminiego.